

Tajib Okić

BOSANSKI KRISTIJANI (BOGUMILI) PREMA NEKIM NEOBJAVLJENIM OSMANSKIM IZVORIMA*

UVOD

Mi se u ovom našem istraživačkom radu ne želimo baviti vjerom bosansko-hercegovačkih bogumila i ustrojstvom njihove crkve poznate kao Bosanska crkva, nego namjeravamo prezentirati osmanske dokumente vezane za njihovu historiju. Aproximativno, tokom jednog stoljeća, bogumilstvo bijaše nažalost pristrasno izučavano, posebno od strane srpskih i hrvatskih pisaca, sa časnim izuzetcima kakav bijaše uvaženi učenjak Aleksandar Solovjev. Takva istraživanja su za rezultat imala negativan utjecaj koliko na vjeru toliko i na politiku i naciju.

Nije uzimano u obzir stvarno stanje bošnjačkih predaka u XV stoljeću, u periodu njihova prihvatanja islama, jer bogumilska vjera nije bila važna nego je bila važna vjera tih pisaca i njihovo političko opredjeljenje. Željelo se akcenat staviti na napuštanje vjere, napuštanje pravoslavlja ili katoličanstva od strane bogumila.

Drukčije kazano: ovi istraživači su negirali postojanje bogumila u Bosni, a kasnije i šire. Nije ni potrebno napominjati da su ovakva gledišta bez ikakve realne osnove već su, po našem mišljenju, motivirana političkim i nacionalnim pobudama. To samo potvrđuje uvjerenje da istinska nauka može biti žrtvovana. U prilog našem stavu možemo navesti objektivni odnos profesora Ženevskog univerziteta, nepristrasnog naučnika, Aleksandra Solovjeva i njegova studiosna istraživanja kao i rezultati do kojih je došao. U jednoj od svojih mnogih radnji o bosanskim bogumilima i bogumilstvu Profesor ovako piše:

“U ovih pedeset godina, u srpskoj i hrvatskoj literaturi može se naći dosta radova koji žele dokazati kako srednjovjekovna crkva Bosanska nije bila heretička nego ortodoksna. Tako ovi radovi, u zavisnosti od

---

* Ovaj referat na francuskom jeziku prezentiran je na X međunarodnom kongresu bizantologa 19. septembra 1955. godine u Istanbulu. Prijevod sa francuskog na turski jezik uradili: Prof. dr. Salih Akdemir i doc. dr. Redžep Duran

nacionalne pripadnosti istraživača, prikazuju bogumilstvo kao srpsku ortodoksiju ili kao katoličanstvo”.

Solovjev, na osnovu poznatog negativnog stava bogumila naspram krsta i nakon istraživanja nadgrobnih spomenika i drugih dokumenata, zaključuje da je crkva Bosanska autentično bogumilska, a da su srpski i hrvatski historičari izučavali i promovirali učenje anadolskog monofizita Pavla. Prije nego što zahvatimo samu temu smatramo korisnim ukazati na neke materijalne greške koje su činili lokalni istraživači u svojim istraživanjima o bogumilima.

Generalni pogled na pitanje bogumila u jugoslovenskoj historiografiji

Srpski i hrvatski istraživači, po pitanja bogumila, nude nam tri teze. *Prva*: priznaje se Bosanska crkva i bogumili; *Druga*: Bosanska crkva se identificira sa ortodoksnom crkvom; *Treća*: Bosanska crkva se može, u najmanju ruku bar u početku, tretirati kao katolička crkva.

Prvu od ovih teza postavio je hrvatski naučnik Franjo Rački, koji je, oslanjajući se na latinske izvore, došao do zaključka da je Bosanska crkva izopćena, heretička, bogumilska i dualistička. U cilju fundiranja tog stajališta Rački ga je obrazlagao u mnogim svojim člancima tako da će ta teza dugo vremena važiti kao temeljna ideja. Istu tezu je, skoro do pred kraj svoga života, zastupao i drugi hrvatski istraživač Ćiro Truhelka da bi odjednom promijenio mišljenje i okrenuo se tezi o katoličkom identitetu Bosanske crkve. Uvaženi srpski historičari: Ilarion Ruvarac, Vladimir Ćorović, Jovan Radonjić, Vladislav Skarić i katolički sveštenik Dragutin Kamber su u osnovi zastupali isto mišljenje kao i Rački. Poslednja istraživanja, a posebno istraživanja profesora A. Solovjeva, pokazuju da će teza Račkog dominirati. Koliko i Solovjev, nepristrasni istraživač Anto Babić, zastupao je isto gledište. Mora se spomenuti da su i bošnjački istraživači, od Safvet-bega Bašagića pa do Mehmeda Handžića, došli do istih rezultata. Ovi, poslednji istraživači koristili su dosta ograničene i u velikoj mjeri neprovjerene islamske izvore. U kontekstu ovog rada namjera mi je prezentirati turske historijske izvore, koji su vrlo pouzdani, što mi predstavlja veliko zadovoljstvo.

Druga spominjana teza, koja utemeljuje pravoslavni identitet Bosanske crkve, prvi put je artikulirana i branjena od strane Božidara

Petranovića 1867. godine. Obrazlažući svoje stajalište ispoljio je veliku teorijsku kolebljivost pa i nesigurnost jer ne odbacuje u cijelosti latinske izvore, čak prihvaća i mišljenja da je Bosanska crkva imala ustrojstvo na principima bogumilstva dok su, onaj njezin dio poznat kao kristijani odnosno odabrani bogumili (bogumiles parfait), šira zajednica (obični bogumili-vjernici) bili pravoslavci. Jedan pisac, pod pesudonimom Atom (vjerovatno Simo Tomić), u jednom svom osrednjem tekstu branio je tezu da je Bosanska crkva ustvari bila ortodokсна. Istu tezu dalje protežiraju pravoslavni sveštenik Jovan Jevtić kao i malo poznati pisac Sivetislav (Svetislav?) Davidović. Bez sumnje, najvatreniji zagovornik ove teze je Vaso Glušac koji u svojim djelima ne samo da je zastupao tezu o nebogumilskom porijeklu Bosanske crkve nego i tezu o nepostojanju bogumila na prostorima Balkana uopće. Po njemu, svjedočanstva o postojanju bogumilstva utemeljuju se samo na latinskim dokumentima koja su u stvari nastala kao posljedica zavjere Vatikana.

Ortodokсни izvori su plod sofisticiranja (haluciniranja) monaha. Bizantijski dokumenti su bezvrijedni i riječi sveštenika Cosmasa su snovi (ovdje Glušac slijedi Blogojeva). On upotrebljava sve dokaze kako bi udovoljio svojim političkim i vjerskim pristrasnostima. U vezi s tim Anto Babić kaže sljedeće: "Veoma je teško naći sličan primjer falsificiranja historijskih činjenica u namjeri da se potkrijepi jedna teza".

Hrvatski historičar Vjekoslav Klaić ovakav Gluščev ekscentričan stav objašnjava njegovim neprijateljskim pogledima. Klaić glede toga iznosi sljedeće mišljenje: "Zbog zasljepljenosti vlastitim mišljenjima, a u namjeri da se deplasiraju stara uvjerenja, Glušac je smatrao da bi njegova teorija trebala ući u školske udžbenike. Bio je veoma iznenađen što muslimani još uvijek nisu hrišćani, što se ne vraćaju svojoj staroj vjeri i pravoslavnoj crkvi, zbog toga što je kod njih i kod Srba ista vjera, što su autentični Srbi, i u biti su istinski ortodoksi. Čudio se što se muslimani ne vežu za svoju matičnu ortodokсну crkvu. Iz takvih stavova Glušca potvrđuje se zaključak da je njegovo "istraživanje" urađeno s ciljem.

Treća teza: o katoličkom karakteru Bosanske crkve našla je svoje zagovornike u interpretacijama Milobara i Pilara. Prema objašnjenjima A. Babića teza se manje oslanja na historijske činjenice, a dokumenti se više upotrebljavaju u političke svrhe. Ova dva pisca žele dokazati da bosanski bogumilski pokret nije ništa drugo doli vremenom transformirani model hrvatskog glagolizma. Već smo napomenuli da je

Ćiro Truhelka zarad teze o katoličkom identitetu Bosanske crkve napustio svoje ranije mišljenje. Na kraju, ova teza je našla svoga stvarnog zagovarača u Jaroslavu Sidaku. Prema njegovu mišljenju Bosanska crkva nije heretička nego samo izdvojena crkva. I on kao i Glušac prihvaća tezu da su latinski izvori izazvali različita gledanja i proizveli nerazumijevanje. Kad smo kod ortodoksnih izvora, u njima se Bosanska crkva optužuje za heretičnost. Prema Sidaku Bosanska crkva se u teritorijalnom smislu nalazila na prostoru koji je nekada pripadao katoličanstvu.

Savremena istraživanja o bogumilima

Posljednja istraživanja o ovoj veoma važnoj temi potvrdila su neispravnost teza koje su zastupali Jaroslav Sidak i Vaso Glušac i jedno- vrijeme su podstakla na nova istraživanja. Ovaj put tema je dobrono određenija. Zbog svega toga počće se ozbiljno govoriti o posebnoj bogumilskoj i bosanskoj crkvi. Naročito je značajna činjenica da će se latinskim izvorima u propitivanju ovg problema suprotstaviti pojedini domaći izvori. U posljednje vrijeme pojedini istraživači bogumilstva ponudili su veoma ozbiljne radove. Osim već poznatog Aleksandra Solovjeva potrebno je istaknuti Mihajla Dinića i Dragutina Kniewalda. Rezultati njihovih radova potvrđuju samostalnost Bosanske crkve s karakterističnim elementima bogumilstva. S druge strane originalni osmanski dokumenti bogumile tj. bosanske kristijane nedvojbeno odvajaju od drugih kršćana/hrišćana. Osim toga osmanski podatci nam podastiru i precizne informacije o mjestima u koja su se raselili bogumili šest godina nakon osvojanja Bosne od strane sultana Mehmeda Fatiha. Tragovi u zvaničnim registrima vode do početka XVII stoljeća.

Poznato je da su pravi bogumili sami sebe nazivali kristijanima ili hristijanima. Među mnogim imenima koja su bogumili koristili (dubrovački arhiv) spominju se Babun, Patarene i dr. Među pravim bogumilima bilo je veoma rašireno ime Kristijan i ono se veoma često spominje u literaturi o bogumilima i bogumilstvu. U zvaničnim registrima o popi- su stanoviništva u doba osmanske Imeperije također je upotrebljavano to ime. Drugi nemuslimani nazivani su “gebr” (medžūsi, obožavaoci vatre) ili “kafiri” (nevjernici, oni koji ne poznaju i ne vjeruju u jednog Boga) a bogumili se izričito spominju pod gore citiranim imenom. U kategoriju “gebr” i “kafir” najčešće su svrstavani pripadnici

svih vjera koje se nisu uzdigle do stupnja “krisitijana” (pravovjernih bogumila) ne uključujući tu obične bogumile. Svi prihvaćaju činjenicu da su pravovjerni bogumili bili u sastavu hijerarhije bogumilske crkve.

Mislimo da nema potrebe govoriti koliku važnost imaju *Tahrir defteri* za Osmansku imperiju. Od statističkih spisa (*sidžilla*) od historijskog značaja za Osmansku državu, koji se nalaze u državnim arhivima u Istanbulu i Ankari, njih oko 150 odnosi se na države koje su nekad sačinjavale bivšu Jugoslaviju. Skoro polovina spisa od tog broja odnosi se na Bosnu i Hercegovinu uključujući i sandžake Klis, Krku, Požegu i Laknas.

Mi smo istraživali veliki broj ovih dokumenata zadržavajući se posebno na bosanskim krisitijanima-bogumilima. Odmah upada u oči činjenica da se u predjelima koji su bili pod vlašću Mađarske tj. u sjevernim dijelovima Bosne (kasabe Jajce i Srebrenik), sjevero-istočnim i jugo-istočnim dijelovima, ne spominju se bogumili, čak nema ni tragova o njihovom postojanju. Ova šutnja može se objasniti represivnim mjerama protiv bogumila od strane mađarsko-hrvatskog kraljevstva i Vatikana. Nije sporno da su kraljevi te carevine i Vatikan pokretali krstaške vojne pohode i inkvizicijske reperkusije protiv bogumila. Ratovi protiv bogumila nisu se ni po čemu razlikovali od ratova protiv muslimana u Palestini za osvajanje Kudsa (Jerusalema) pod motivom “čišćenje svetog mjesta od pagana-muslimana”. Tragove pravovjernih bogumila nalazimo u oblastima koje su bile prije ili su u vrijeme osvajanja sultana Mehmeda Fatiha, došle pod vlast Osmanlija. U drugim oblastima bogumila ili nije bilo (nestali su) ili su se preobratali u katoličanstvo, a u nekim mjestima čak i u pravoslavlje. No, sasvim se pouzdano zna da je bilo bogumila ili tragova njihova prisustva u onim oblastima koje su Osmanlije osvojili.

A) U vrijeme vojnih pohoda sultana Mehmeda Fatiha pod Osmansku vlast su ušle su sljedeće oblasti:

1. *Kraljevska oblast* (Vilajet-i Kral) s nahijama Saraj (Sarajevo), Visoko, Bosna Dubrovnik, Brod, Uskoplje, Lašva, Rama i Maglaj;
2. *Hercegovačka oblast s nahijama*: Neretva, Samobor, Borovac, Sokolac, Vrabac, Blagaj, Konac polje, Osanica, Goražde, Zagorje, Bistrica i Pribud;

B) Mjesta koja su bila pod Osmanskom vlašću prije sultana Mehmeda Fatiha:

1. *Zemlja Kovačevića* (Vilajet-i Kovač ili Kovac) s nahijom: Osat;
2. *Zemlja Pavlovića* (Vilajet-i Pauli) posebno nahije: Olovci, Borac, Hrtar i Brodar.

U drugim oblastima bogumili su se vratili u islam iz katoličanstva i pravoslavlja koje su pod prisilom bili prihvatili u vrijeme ugarskih osvajanja. Period prisilnog konvertiranja u kršćanstvo-hrišćanstvo, zavisno od oblasti, trajala je deset godina, a nekad i duže.

Ovdje još imamo potrebu ukazati na nekoliko podataka o dokumentima koje smo istraživali u turskim arhivima u Istanbulu i Ankari te koje smo koristili u našem radu.

Arhivi u Istanbulu

Ustanovili smo da se o pravovjernim bogumilima tj. kristijanima govori u najstarijem Tahrir-defteru kog imamo u rukama, a koji je datiran 872.- 873./1468.-1469. godine. U cjelosti se odnosi na Bosnu i nastao je šest godina nakon što je Bosna osvojena od strane sultana Mehmeda Fatiha.

Gotovo da nema potrebe spominjati da se u ovom defteru ne spominje oblast sjeverne Bosne do Save zbog toga što je tu oblast, nedugo iza osvajanja Bosne od strane sultana Fatiha, pod svoju upravu stavila Ugarska (1464.) godine. Kao što je poznato Mađari su u ovim krajevima osnovali dvije administrativne oblasti: jednu u Jajcu a drugu u Srebreniku. Čudno je što se u ovom dokumentu ne spominje Zvornik jer je poznato da ga Mađari nisu uspjeli okupirati. Ovaj dokument nam također potvrđuje da je u Bosni bilo formirano pet vilajeta:

1. *Vilajet Jeleč* s nahijama: Jeleč, Zvečan, Vrace, Ras ili Novi Pazar, Sjenica, Nikšić;

2. *Pavli vilajet* (Vilajet-i Pavlovići) s nahijama: Borac, Olovci, Volujak, Čataldža (?), Mokro, Brodar, Pogazi, Pomori (?), Višegrad, Dobrun, Hrtar;

3. *Vilajet Kovač* (*Zemlja Kovačevića*) s nahijama: Osat i Vrata;

4. *Vilajet Kralja*, tj. dio Bosne koji je posljednji ostao u vlasti bosanskog kralja, s nahijama: Sarajevsko polje (Sarajevo), Visoko, (Bosna) Dubrovnik, Bobovac, Kreševo, Hvojnica, (Fojnica), Lašva, Uskoplje, Rama, Neretva, Brod, Pribić ili Kamenica, Gradačac, Kladanj i Jelska župa;

5. *Vilajet Hercegovina* s nahijama: Mileševa, Kukanj, Sokol, Samobor, Goražde, Zagorje, Tukovac(?), Kom, Kava, Bilhoric, Gacko, Trebinje, Dabri, Nevesinje, Drežnica, Blagaj, Mostar, Neretva, Visevo, Osanica, Bistrica, i Dvistica.

Kako se da primijetiti u ovom dokumentu ne spominje se ni oblast Hercegovine uz morsku obalu, kao Herceg Novi (Castel Nuovo) i zapadnih oblasti Dalmacije koje su Osmanlije kasnije osvojili. U tom slučaju, mi smo primuđeni da se u našem istraživanju tragova o bogumilima ograničimo na oblasti koje smo gore naveli. Prema ovim izvorima mi smo svjedoci postojanja kristijana ili u najgorem slučaju postojanja različitih imena koja upućuju na njihovo postojanje u ovim vilajetima; *Vilajet Pavlovići* (nahije: Olovci, Borac), *Vilajet Kralja* (nahije: Sarajevo, Visoko, Dubrovnik i Brod) i *Vilajet Hercegovina* (nahije: Neretva, Konac polje, Bistrica, Borovac, Vrabac, i Samobor), Unutar dokumenta se nalazi i lista posjednika timara koji su obnašali funkcije u tvrđavama.

Sidžill je započet s pisanjem početkom mjeseca redžeba 872. (krajem februara 1468.) godine naredbom sultana Mehmeda Fatiha, a završen krajem ševvala 873. (sredinom maja 1469.) godine. Ovjerivač *Tahrira* je Ajas a osoba pod imenom Ahmed je pisala sidžill. Kao što mu i ime kazuje, ovaj sidžil predstavlja siže (*bir siçil muçmel*) i zbog toga je u odnosu na kasnije sidžile manjkav. Ovdje se spominju domaćinstva, kuće (porodice), neoženjeni i hudovice ali kako god nisu spomenuti glavešne porodica isto tako nije spomenut ni ukupan broj stanovnika naselja u nahiji. Osim toga, ne definira se precizno ni način upotrebe posjeda (çiftlik, mezrea, i td). Cijela zemlja je sultanov posjed koji se dodjeljuje bosanskom valiji Isa-begu i timarnicima. Svaka oblast je razdijeljena na posjed sultana, valije Bosne (Isa-beg) i timarnike.

Dugujemo svoje izvinjenje istraživačima zbog toga što ovaj defter, koji ima izuzetnu važnost zbog prvog popisa stanovništva, nismo izdvojeno prikazali i što smo ga samo djelimično preveli.

Mi, u ovom kontekstu, želimo se osvrnuti na bogumile koji su prihvatili islam i koje defter spominje, a ubilježeni su kao vlasnici timara i kao *novi muslimani*, primjerice: Mahmut (str. 63.), Ishak (str. 112.), Kasim (str. 118.), Iskender (str. 122.), Muhamed (str. 136.), Ismail (str. 137.), Hamza (str. 166.), Ahmet (str. 166.), Sulejman (str. 174.), Isa (str.

205.). Za jednog se kaže da je vlasnik timara (Isa-bali, str. 150.) i da je “jedan od onih koji su tvrđavu predali Osmanlijama”.

Pored imena novih muslimana nalaze se imena njihovih očeva ili braće muslimana, primjerice: Musa sin Nikole (str. 107.), Sulejman sin Radića (str. 140.), Kasim i otac mu Radko (str. 143.), Mustafa i braća mu Ahmet i Mehmed te njihov otac Radun (str. 148.), Hasan, Ali i Husein, sinovi Borovine (str. 167./168.), Jusuf i brat mu Vladislav (str. 172.), Ilija sin Sokola (str. 202.).

Tu, također, zapažamo da mnoge osobe nose tipično bosanska prezimena iz čega možemo zaključiti da su novi u islamu, kao što su: Ismail Đurić (str. 135.), Mahmut Garovčić (str. 139.), Jusuf Radosalić (str. 142.), Iskender Radinović (str. 142.), Jusuf Divković (str. 153.), Rustem Pretrzan (str. 155.), Kasim Andrić (str. 161.), Ilija Bratilović (str. 162.), Ismail Repušević (str. 163.), Ali Božidarčić, Mahmud Dragilović i Mahmud Ružić (str. 202.).

Osim toga, otkrivamo među posljednim timarima u Bosni i osoba čijim prezimenima je dodat sufiks: Madžar (Hungārās), Arnaut (Albanac) i Vlah (eflak). U madžarska imena svrstavamo: Mahmud (str. 109.), Ishak (str. 125.), Kasim i Mustafa (str. 126.), Hamza (str. 145.), Jusuf (str. 178.), a među Arnaute (Albance): Hamza (str. 239.), Ilija (str. 242.) i Ahmet (str. 260.). Među Vlahe pribrajaju se najčešće ovakva imena: Vlah Hamza (str. 241.), Jusuf (str. 248.), Ishak (str. 308.) i Vlah Mustafa (str. 317.). Spominju se čak i jedan Nijemac Karagoz (str. 287.) i jedan Saksonac (Sas Ali, Kethāda-i u Kađā-i Dobrun) (str. 287.).

Moramo napomenuti da je bilo dosta ljudi koji su vršili razne dužnosti u tvrđavama u Bosni i koji su došli iz raznih balkanskih krajeva. To navodi na pomisao ili da su sami postali muslimani ili su im pretci prihvaćali islam. Mi ćemo ovdje navesti nekoliko primjera: Jusuf i Iskender iz More (str. 257.), Ilija iz Florine (str. 245.), Mustafa iz Soluna (str. 248.), Ilija iz Kraveria (str. 238.), Ishak iz Larisse (str. 240.), Iskender iz Sereza (str. 241.), Muhamed iz Drama (str. 242.), Ali iz Vardara (str. 246.), Kasim iz Trikala (str. 247.), Širmerd iz Sofije (str. 240), kao i Hamza (str. 245.) i Ilija (str. 245.), Ahmed iz Trnove (str. 238.), Muhamed i Karadža iz Filiba (str. 239.), Mahmud i Širmerd iz Nikbolua (str. 241.) i (str. 242.), Turhan i Dodžan iz istog mjesta (str. 249.), i (str. 248.), Ahmed Hoškaden iz Skopja (str. 239.) i (str. 242.), Ahmed i Ilija iz Prilepa (str. 241.) i (str.

243.), Atmadža iz Zvečana (str. 301.), Mustafa iz Trepče (str. 301.), Sulejman iz Strumice (str. 288.), Hamza iz Kostendila (str. 319.), Sulajeman iz Tetova (str. 246.), Hizir iz Štipa (str. 248.), Atmadža iz Ovčje-polja (str. 248.), Širmerd iz Čuprije (str. 247.), Karagoz iz Karadže (str. 248.), Hamza Radomira (str. 243.), Karagoz iz Novog brda (str. 248.), Širmerd iz Dubočice (str. 240.), Jusuf, Šahin (str. 240.), i Karagoz (str. 244.) iz Šehirkojlua, Hizir iz Vranja (str. 239.), Karagoz iz Niša (str. 319.), Jusuf iz Toplice (str. 226.), Atmadža iz Smedereva (str. 246.), Dodžan iz Beograda (str. 239.). Za Atmandžu (str. 241.) tvrdi se da je Lazović iz Laza. Podatak ukazuje da on dolazi iz Srbije, iz Lazarove zemlje. Drugi nadimak Srbin potvrđuje da je porijeklom iz srpskog naroda (str. 127.). Još da pripomenemo da se pojavljuju i titule “knez” u nekim prezimenima mada su njihovi nosioci hrvatskog porijekla (str. 151.).

Kasniji defteri preuzimaju iz ovog deftera podatke o širenju islama među bogumilima i njima se detaljnije bave.

2. Defter broj 5

Ovaj defter, pripremljen deset godina kasnije, početkom mjeseca ramazana 882. godine (početkom decembra 1477.), u vrijeme sultana Mehemda sina Murata II i njegovom naredbom. Napisan je rukom pir Mehmeda Katib sina Alije i potpisan od ovjerivača tahrira Mevlana Muhjuddina poznatog kao Vildan. Defter sadrži mnogo novih podataka o Bosni uključujući i Hercegovinu. Posebno je značajan po niže nabrojanim nahijama: Sokol, Bistrica, Dvistica i Konac-polje, Neretva i Mileševa, Kukanj, Samobor, Dabri i Popovsko, Goražde, Zagorje i Osanica; kao i tvrđavama: Ljubuški i Rug, Ključ, Mostar, Blagaj, Počitelj, Klobuk, Samobor, Mileševa.

3. Defter broj 24

Ovaj defter se bavi samo Bosnom i potpuniji je od prethodnog. Na njegovu početku nalazi se zapis: ‘Ovaj defter je započet s pisanjem u namjeri da se otklone nedostaci predhodnog deftera te da bi se prethodni dopunio.’ Pripremljen je početkom ramazana 894. (kraj jula 1489.) godine. Osim što se bavi timarima Mustafhiza devet bosanskih tvrđava ovaj defter tretira i pitanje timara Zeameta i Hassovina šest nahija

kao i privatnim posjedima Zvorničkog sandžak-bega Hazira sina Brankovog. Kao što se pokazuje, defter se ne bavi Hercegovinom, a njegovo publiciranje izvršit će Institut za historiju Turske.

4. *Yeni defter*

Ovaj defter je poznat još kao *Defteri cedid-i Mufassal* ili Novi defter, markiran pod brojem 157 i u cijelosti se odnosi na Bosnu. Njegovo pisanje započeto je u vrijeme vladavine sultana Sulejmana (Sulejman Zakonodavac), sina Selimova, sina Bajazitova, u vrijeme velikog vezira Ibrahim-paše početkom mjeseca rebi‘u-l-evvela (druga polovina oktobra 1528.) godine, a završen početkom muharrema 937. (kraj augusta 1530.) godine. Povjerenik registra je ministar rudarstva po imenu Ivaz, a napisao ga je Katib Ali, jedan od rumelijskih zaima. Ni ovaj defter se ne bavi Hercegovinom, ali se bavi sjevernim dijelovima Bosne i novoosvojenim nahijama u Dalmaciji.

5. *Defter broj 211*

Pisao ga je izvjesni Bajazit, a ovjerivač bijaše neki Mustafa. Pisanje je započeto s podjelama timara početkom rebi‘u-l-evvela 947. (početkom jula 1540.) godine, a završeno oko polovine zu-l-hidždžeta 948. (polovina marta 1542.) godine. Ovaj defter se bavi i novoosvojenim dijelovima Bosne. U to vrijeme događaju se osvajanja poznatog namjesnika Bosne Gazi Husrev-bega, koji je osim Like i Krbave osvojio još Jajace i Srebrenik.

6. *Defter broj 212.*

Ovaj defter nosi isti datum kao i prethodni. Bavi se isključivo mustahfizima bosanskih tvrđava. Iz tog razloga ovaj defter ne zahvata Hercegovinu.

7. *Defter broj 432*

Veliki dio ovog deftera nedostaje. Unatoč tome što su registrirane u sažetku ovog deftera, u obradi nedostaju sljedeće nahije: Arzane, Zvečan, Jeleč, Ras, Vrace, Sjenica, Dobrun, Višegrad, Hrtar, Brodar, Vrtar, Osat, i Banja Luka. Defter počinje s nahijom Borača-jazovnicom i sadrži

podatke o nahijama: Olovci, Kladanj, Sarajevo, (Bosna) Dubrovnik, Bobovac, Visoko, Brod, Lašva, Maglaj, Tešanj, Dobor, Kamengrad, Kotor, Jajce, Drenovica, Cernik. Defter je u veoma lošem stanju. Moguće je reći da je defter završen 941. (1534.) godine s obzirom na jedan dokument s tim datumom iz čega bi se dalo zaključiti da je ovaj defter nastao ranije. U tom slučaju defter je morao nastati negde u prvoj polovini XV stoljeća.

8. Čiflučki defter (*Çiflikat-i Bosna*)

Veći dio ovog deftera nedostaje, tj. njegov početak i kraj. Veličina i broj čifluka navedenih u dijelu koji imamo u rukama odnosi se na Sarajevo, posebno na nahiju Visoko. Na osnovu nekih naznaka u tekstu i imena vlasnika čifluka možemo zaključiti da je defter pripremljen u drugoj polovini XVI stoljeća. Mi smo se samo djelimično koristili njegovim podacima. Šta-više nismo ga u cjelini ne pregledali, a kada smo to namjeravali, nismo ga uspjeli pronaći u novoj lokaciji.

B. Arhivi u Ankari

Došavši do deftera koji se čuvaju u ankarskom Tapu Kadastro Genel Mudurluku ustanovili mo da se i u njihovim defterima susrećemo sa imenom Kristijani. Koristili smo tri ključna deftera:

1. *Veliki defter*, koji se odnosi na Bosnu i sastoji se iz tri toma (brojevi 5, 6, i 7). U defteru nema datuma njegova nastanka, ali ako se pažljivo posmotri jedna opaska zabilježena u tomu broj 5, (na poledini 198. lista) na kojoj je ubilježena godina 997./1588., moglo bi se konstatirati da je ovaj defter nastao s kraja XVI stoljeća ili možda čak s početka XVII stoljeća.

2. *Veliki Hercegovački defter* (Hersek defter-i kebiri), sastoji se od dva toma pod brojevima 7 i 8. Zapisano je na početku prvog toma (broj 7) da je ovaj defter predat Bab-i 'Aliji (Vladi) početkom džumadel-evvela 993. (početkom maja 1585.) godine.

3. *Veliki defter*: odnosi se na live Klis i Krka, a ne sadrži nikakav datum početka i završetka pisanja. Ipak, njegov naziv može pomoći u određivanju aproksimativnog vremena njegova nastanka s obzirom da nam je poznato da je liva Klis uspostavljena poslije osvojenja kliške tvrđave (12. mart 1537.) godine. Liva Krka ili Lika je osnovana nešto kasnije i

potom pripojena kliškom sandžaku. U tom slučaju defter, o kome je riječ, pripremljen je sredinom XVI stoljeća ili u njegovoj drugoj polovini.

DOKUMENTI

A) Naselja u Bosni i Hercegovini u kojima su živjeli kristijani

U defteru, u kome se govori o najstarijem popisu stanovništva u Bosni, pripremljenom 873./1469. godine, nailazimo na liste nekoliko kristijanskih naselja. Međutim, u njemu nisu navedena i imena domaćina porodica. Ovdje iznosimo listu potpuno kristijanskih naselja:

1. Veliko kristijansko naselje Prc/i/kovo (?) u nahiji Borac: 34 porodice, 4 neoženjena (str. 32.);

2. Kristijansko naselje Bila u nahiji Vrbac, 6 kuća (str. 177.);

3. Naselje Gradac u nahiji Konac-polje, sastoji se od 4 kuće (str.70.);

4. Naselje Milotina u nahiji Bistrica ima 11 kuća (str. 75.);

5. Dva kristijanska naselja u nahiji (Bosna) Dubrovnik: Brezovica s 14 kuća i Hočevje s 11 kuća (str. 57.). Moramo napomenuti i podatak da je u samom Dubrovniku bilo 10 kristijanskih kuća (str. 57.);

6. Naselje Idbar (?) u nahiji Brovac, imalo je 4 kuće (str. 248.);

7. Naselje Osik u nahiji Neretva nastanjavalo je 6 porodica i jedan neženja te naselje Terebun (?) sa 13 porodica;

8. Jedno naselje u nahiji Brod, s aspekta identiteta kristijana, posebno je interesantno. Štaviše, njegovo staro ime *Kristijanska gora* ukazuje na postojanje kristijana u njemu. Prema najstarijem defteru (str. 98.) u ovom naselju je živjelo 10 porodica i 4 neoženjena (ali oni nisu bili označeni kao kristijani). Ime ovog naselja pojavljuje se sredinom XVI stoljeća i susreće se u još jednom kasnije nastalom defteru (broj, 432, list 407.b).

Samo u jednom kristijanskom naselju u Hercegovini izričito su spomenuta dva poglavara porodica. (Defter, 1477, broj 5):

a) *Naselje Ribić* u nahiji Brovac sačinjavalo je 6 porodica a imena njihovih poglavara su:

1. Peter Stori (?).

2. Radun Kristian

3. Cvitko Kristian

4. Radivoj Kristijan

5. Radonja sin Milovita (?) (list, 175.b). Deset godina ranije, prema defteru u popisu stanovništva (1469, str. 247.) i na osnovu zabilježenih imena domaćina, to naselje je brojalo 8 kristijanskih porodica.

b) U naselju *Restoka* u nahiji Samobor živjelo je 7 kristijanskih porodica. Imena domaćina porodica su:

1. Jelonja Kristijan

2. Raduh Kristijan

3. Radeljko Kristijan

4. Vuksa Kristijan

5. Milivoj Kristijan

6. Radaš Kristijan i

7. Perinko Kristijan (list 106.a).

Stanovništvo ovog naselja u deset narednih godina smanjilo se, a taj podatak bilježi nam najstariji defter (str. 316.) navodeći devet imena domaćina porodica.

B. Nasljedni posjedi

Iz podataka zabilježenih u defterima saznajemo da su kristijanska imena uglavnom vezana za nasljedno zemljište ili ostavštinu kao niže navedene:

1. Kristijan ostavština:

a) u nahiji Visoko, naselje Čemernica, spominje se s kraja XVI stoljeća, a zapisana u Ankarskom defteru broj 11, (list, 174.a);

b.) u naselju Boljska, nahija Brod (isti defter, list, 121.b).

2. Ostavština kristijana:

a) u naselju Pridvorica, nahija Olovci (ankarski defter, broj 5, list, 240.b);

b) u naselju Suhodlak, nahija Sokol, (Ankarski defter, broj 8, list, 44.b).

3. Ostavština kristijana:

a) naselje Kuti, nahija Uskoplje (defter, broj, 157, list, 356.a, te defter, broj 211, list, 245.a).

4. Ostavština koju drže kristijani:

a) u posjedu Kristijana: Dragić nekretnina u naselju Gornji Zaporanj, nahija Neretva (Ankarski defter, broj 7, list, 39.b); Tripko nekeretnina u naselju Strnište, nahija Osanici u kazi Foča, (defter, broj 8, list, 125.a) i Radesin nekretnina u naselju Doljnji Svinjac (ista kaza, ista nahija, isti defter, list, 123.b);

b.) u posjedu kristijana: u naselju Zašljivje, nahija Neretva, (Istanbulski defter, broj 5, list, 176.b).

5. Njiva kao nekretnina kristijana:

a) s ljetnjim pašnjakom u naselju Podi, nahija Sokol, (Ankarski defter, broj, 8, list, 5.a);

b) njive čiji su vlasnici poimence spominjani:

1. nekretnina Radivoja kristijana Pajka, naselje Seljan, nahija Neretva (Ankara, defter, broj 8, list, 30.b);

2. nekretnina kristijana Radka, naselje Stavoro, nahija Hrtar, (Ankara, defter, broj 6, list 127.b);

3. nekretnina kristijana Radmila, (isto naselje, isti dokument, isti list);

4. nekretnina kristijana Radovana, (isto naselje, isti dokument, isti list);

5. nekretnina kristijana Radosava u naselju Gornja Tatovnica, nahija Hrtar, (isti defter, list, 129.a);

6. nekretnina kristijana Vukića u naselju Peci, nahija Osat, (isti defter, list, 169.a);

7. nekretnina kristijana Radovana u naselju Klokotnica, nahija Osat (isti defter, list, 166.a);

8. nekretnina kristijana Ivladisava i kristijana Ostoje u naselju Doljnji Zgunj, nahija Osat, (defter, broj , 432, list, 84.b);

9. nekretnina kristijana Cehnovic (Cernovic) u naselju Doljnji Zaporan, nahija Konac Polje, kaza Nevesinje, (Ankara, defter, broj, 7, list, 22.a);

10. nekretnina kristijana Hladic (?), (isto naselje, isti dokument, list 22 a);

11. nekretnina kristijana Radić, u naselju Bristno Ustje (?), nahija Brodar (Ankara, defter, broj 6, list, 137.b);

12. nekretnina kristijana Božidara u naselju Doljni Svinjac, nahija Osanica, kaza Foča, (Ankara, defter, broj 8, list, 124.a);

13. nekretnina kristijana Radosava Novic (?), (isto naselje, isti defter, isti list);

14. nekretnina (ime kristijana nečitko) u naselju Doljni Susnik, nahija Goražde, (isti defter, list, 172.b);

15. nekretnina kristijana Radivoja, (isto naselje, isti defter, isti list);

16. nekretnina kristijana Radovac, (isto naselje, isti defter, isti list);

17. nekretnina kristijana Vukosava, (isto naselje, isti defter, isti list);

18. nekretnina kristijana Dobresin, (isto naselje, isti defter, isti list);

19. nekretnina kristijana Milasin k, (isto naselje, isti defter, isti list);

20. nekretnina kristijana Radojle (ili Radile) u naselju Rastoka, nahija Pribud, kaza Kom, (isti defter, list, 203.a);

21. nekretnina kristijana Milivoj, (isto naselje, isti defter, isti list);

22. nekretnina kristijana Berković (u najstarijem defteru je zabilježeno ime naselja Rijavasa, (str. 65.) i u defteru broj 24 zabilježeno je kao Rijavnište, list, 98.b).

C. Mezrea

U defterima spominju se sljedeći posjedi za sjetvu usjeva (mezrea) kristijana:

1. **Jedna** mezrea u blizini naselja Topolnica, nahija Visoko, (Ankara, defter, broj, 11, list, 165.a); **druga** pod imenom “Posjed za sjetvu Kristian” (defter, broj, 432, list, 396.b); **treća** kod naselja Mutnica, nahija Brod, (najstariji defter, stranica 103.); **četvrta** u nahiji Uskoplje oko Vinčaca u blizini naselja Novi Kalesi, (defter, broj, 157, list, 401.a) i, na kraju, **peta** u nahiji Sarajevo u blizini naselja Zucka, (Ankara, defter, broj 11, list, 83.a).

2. U najstarijem defteru spominju se dvije mezree: **jedna** u nahiji Visoko kod naselja Podvinac pod imenom Krabe (možda: Grabe), (str. 106.) i **druga** kod naselja Bogusevu, nahija Sarajevo pod imenom “Nekretnina mezrea”, (str. 132.). Sve te mezree nalazile su se u nahiji koja se također zvala nahija Kristijanska. Tipičan primjer je treća mezrea u nahiji Visoko, kod naselja Podvinac poznata pod imenom Dib, što znači Dub, (defter, broj 24, list, 226.a).

3. U nahiji Visoko, naselje Podvinac postojala je mezera pod imenom Kralupi. Za nju se kaže da je “Krisitjanska zemlja”, (čiflučki defter, list 8.b) ili “kristiansko mjesto”, (defter, broj 432, list, 313.). Dalje, u nahiji Olovci, naselje Pridvorica gornji i donji, znači Doljnji kristianlik i Gornji kristianlik, spominju se još dvije mezree koje su stanovnici pomenutog naselja koristili za sjetvu usjeva, (najstariji defter, str. 34.). Spome- nućemo i još jednu kristiansku mezreu u nahiji Visoko, kod naselja Višnjica, (defter broj 157, list, 95,b) te (defer, broj 211, list, 241.a).

D. Vinogradi

U nahiji Neretvi u naselju Cadulj dol spominju se vinogradi poznati kao vinogradi kristijana Vukote Peričića (defer broj 24, list 111.a). Isti vinogradi se spominju i pola stoljeća kasnije (defter broj 212, list, 340.a). Na kraju ćemo spomenuti i neke vinograde koje su napustili kristijani, kao Vinograd Rađe Susoje u nahiji Neretva u naselju Cadulj Dol koji je poznat kao Pretkucac a koji se graniči sa vinogradom kristijana Vukote (defter broj 24, list 111.a, i defter broj 212, list, 340.b). Ponovo se govori o jednom vinogradu koji je napustio kristijan Svitac, a koji se spominje u najstarijem defteru.

E. Čifluci

U Ankari, u generalnoj upravi arhiva nalazi se defter popisa stanovništa iz 1586. godine, broj 7 u kom su zabilježena dva slučaja korišćenja čifluka od strane krisitijana, a koji su se nalazili u nahiji Neretva. Jedan je u Sopotnici s nečitkim imenom kristijana, (list, 30.a) a drugi u naselju Selo također s nečitkim imenom vlasnika kristijana, (isti list).

F. Mülk (vlasništvo)

Ovdje ćemo navesti samo jednu ženu kristijansku po imenu Jelosava koja je imala vinograd u posjedu, (defter, broj 5, list, 175.a).

G. Napuštena kristijanska naselja

U različitim popisima stanovništva koji su vršeni od 1489. do kraja XVI stoljeća (znači poslije 1588) u defterima se spominju različita mjesta koja su kristijani napustili:

Jedno napušteno kristijansko mjesto nalazilo se kod naselja Pridvorica, nahija Olovci, (defter, broj 24, list, 184.b., i defter, broj 211, list, 41.b), zatim **drugo** mjesto poznato kao “kristijansko selište”, (defter, broj, 15., list, 50.a, i defter, broj 211, list, 41.b.), i **treće** kod naselja Ricice, nahija Maglaj, (defter, broj, 432, list, 125.a. te defter, broj 5, list, 232.b), koji se nalazi u arhivu grada Ankare.

H. Nekretnine

Jedno zemljište zvano “kristijanski dol” kod naselja Gornja Trnovica, nahija Zagorje u kazi Foča (Ankara, defter, broj 8, list, 141.), zatim jedna nekretnina kod naselja Dusina, nahija Brod, (defter, broj 432, list 443.b) i na kraju nekretnina u rukama vojnika kristijana kod naselja Gornja Tatovnica, nahija Hrtar, (Ankara, defter, broj 8, list, 129.a).

I. Njive (tarlalar)

Spomenu ćemo samo jednu njivu poznatu kao “kristijanski gaj” u Olovici (Mercatum-pazaru) koja je bila privatna posjed sultana ili “hassa” (defter, broj, 24, list 9.b).

J. Kristijanske bašče

Navest ćemo samo jednu “kristijansku bašču” u naselju Banic, nahija Brod, (defter broj, 432, list, 456.a).

K. Mjesta kristijan

Istražujući podatke o mjestima kristijana zapazili smo da se veoma često spominje ime Kristijan, poput:

1. *Kristijan mjesto*: Pod ovim imenom zabilježena je jedna njiva pod imenom “selište” koja je napuštena od strane kristijana, u naselju Dusina, nahija Brod, (defter, broj, 432, list, 443.b). U ostavštini kristijana Kučanik zabilježeno je i jedno mjesto u naselju Tatina (Babina), nahija Brod, (defter, broj, 211, list, 313.a);

2. U nahiji Sarajevo, naselje Hrasnica i Hrancic čifluk su posjedovali Alija i Husejn, sinovi Iljasovi, kog su oni naslijedili kao miras od svojih predaka kristijana. Temeljem toga potvrđuje se da su Alija, Husejn i njihov otac porjeklom bogumili, (defter, broj 157, list, 346.a);

3. Jedan čifluk koji je poznat kao kristijansko mjesto (nečitko ime vlasnika) u naselju Osik, nahija Neretva, (Ankara, defter, broj 7, list, 44.b). Zatim, mjesta i vinogradi Ostoje kristijana, Vukasa i Radosava kristijana i Nedelja (?) kristijana u naselju Rjesoma (?), nahija Osanica u kazi Foča (Ankara, defter, broj 8, list, 114.a). Jedan dio od polovine pod imenom kristijan (defter, br. 432, list, 264.b) u nahiji Lašva i kazi Brod ili, pak, jedno mjesto koje je označeno kao polovina jednog dijela (Ankara, defter, br. 11, list, 264.b);

4. Jedno naselje je u osnovi kristijanska zemlja koja je pripadala Radonji Gostu u nahiji Kreševo-kaza Visoko (čiflučki defter, list, 4.). Za jedan čifluk se kaže da su kristijanska mjesta u naselju Nahorevo, nahija Sarajevo (defter, broj, 157, list, 257.a), te defter, broj, 21, list, 386.a). Jedno kristijansko mjesto koje se nalazi u naselju Zabsan Lug, nahija Visoko, (defter, broj, 212, list, 191.a). Jedno mjesto zvano kristijansko mjesto koje bijaše čifluk u naselju Doljnji Polesić (?), nahija Olovci (defter, broj, 432, list, 133.b). Isto tako jedan čifluk u naselju Skrobovic (?), nahija Uskoplje, (defter, broj, 13, list, 66.); također drugo mjesto korišćeno kao čifluk u naselju Prckovo, nahija Borac (ankarski defter, broj, 5, list, 203.b). Spominje se i mjesto kristijan blizu potoka zvanog Izliveni Potok u naselju Bila, nahija Lašva (defter, broj, 432, list, 489.a);

5. Tri njive koje pripadaju čifluku Balija sina Iskenderovog i Mustafe sina Ivanova u naselju Luka, nahija Sarajevo (defter, broj, 157, list, 391. b, i defter, broj, 432, list, 209.a);

6. U ankarskom defteru broj, 5 spominje se podatak da su njive kupljene novcem od kristijana u naselju Doljnji Lepenac, nahija Borac (list, 183.a);

7. Mjesto u kom se nalazio čifluk u vlasništvu Mahmuta i njegovog oca Radka, u vrijeme Hercega, u naselju Kunovo, nahija Sokol i mjesta koja su u vlasništvu kristijana Cvatka Gosta (istanbulski defter, broj 5, list, 107.b);

8. Ukazujemo na jedan čifluk koji bijaše u posjedu kristijana Miluna u selu Dolac, nahija Sarajevo (defter broj, 432, list, 223.);

9. Mjesto veličine jedne trećine čifluka kristijana Radina, u posjedu vojvode Hoškadema u naselju Doljani, nahija Sarajevo (najstariji defter, str. 83.);

10. Jedan kristijanski posjed u nahiji Visoko na granici između naselja Kaostica i Gomionica i čifluka Bawwaba Husejna (najstariji defter, str. 83.);

11. Jedno kristijansko mjesto koje se nalazi iznad granice sela Višnjica i Gomionica u nahiji Visoko. To je čifluk Udovčić Hasan-bega koje je bilo vlasništvo Baraka, sina Ahmedova, i četvorice njegovih kompanjona (defter, broj, 157, list, 95.b, i defter broj, 211, list 241.a);

12. Bilježimo jedan posjed poznat kao kristijan mjesto u naselju Zabsan Lug, nahija Visoko, (defter, broj , 4322, list, 335.);

13. Kao kristijan mjesto je poznat i čifluk Nasuha, sina Radica, u naselju Toplica, nahija Visoko. Ovo mjesto se ne spominje samo u defteru broj, 157, list, 483.b i broj 211, list, 246.b) nego i pola stoljeća kasnije u ankarskom defteru, (broj, 11, list, 190.a). Isto tako se radi i o kristijan mjestu, registriranom kao čifluk u defteru (broj, 211, list, 247.a), i u ankarskom defteru, (broj, 11, list, 190.a) u nasejlu Toplica, nahija Visoko. To su čifluci Alije i Balija sinova Sulejmanovih i Musaovih, Faika i Saida, sinova Šehirli Mehmeda. Zatim, u istom naselju još jedan čifluk koji se spominje kao kristijan mjesto. To je čifluk Mehmeda, sina Jusufova, i Hamze sina Abdullahova. Ovaj čifluk se spominje i u defteru (broj, 211, list, 247.b) i u ankarskom defteru, (broj, 11, list, 190.a.). Osim u ova dva deftera taj čifluk se spominje još i u defteru koji se bavi samo čiflucima (list, 7.a). Spominje se i jedan čifluk označen kao kristijan mjesto u naselju Višnjica, nahija Visoko (defter, broj, 432, list, 394.a);

14. Takav je slučaj i sa čiflukom-mjestom koje su napustili kristijani a koji sada pripada stanovnicima naselja Ljubogošta u nahiji Sarajevo i koji je koristio izvjesni Ismail (defter, broj, 24, list, 412.a). Registriran je još jedan čifluk koji na isti način pripada stanovnicima pomenutog sela (ankarski defter, broj, 11, list, 77.a);

15 U naselju Orahovica, nahija Neretva bijaše nekakva parcela zvana "Babino brdo" i u njoj lokacija "Mel'un kralj" (prokleti kralj) koju je ovaj oduzeo od kristijana i dao stanovnicima naselja. Ova interesantna opaska pokazuje nam kako se bosanski katolički kralj odnosio prema svojim podanicima kristijanima (defter, broj, 157, list, 297.b). Jedanaest godina kasnije spominje se ista primjedba (defter, broj, 212, list, 341.);

16. Spominju se i mjesta koja drže vojnici i kristijani koji nisu iz tog kraja. To je naselje Gornja Tatinica u nahiji Hrtar (defter, broj, 24, list, 317.a). Upozoravamo na njega bez obzira na vremensku razliku od jednog stoljeća (ankarski defter, broj, 6, list, 129.a). Naselje smo već spominjali u podnaslovu (Nekretnine). Tamo je njegovo ime Tatovnica. Registrirano

je još i mjesto u naselju Gornja Blizna poznato i kao Potok u nahiji Pribud i kazi Kom koje su koristili kristijani Vukas, Cvitko i Vukas a kasnije je postalo čifluk Hasana i Mahmuda, sinova Radka (ankarski defter, broj, 8, list, 195.a). Navedeno je još jedno mjesto u nahiji Kladanj, naselju Pribiznica (?) u blizini naselja Kukorina čiji su vlasnici bili kristijani (ankarski defter, broj, 11, list, 108.a). Na kraju spominjemo mjesto koje je kralj lično dao kristijanu Božičeviću a koje se nalazi na granici sela Vrucan (najstariji defter, str. 65.).

L. Kristijanska ispasišta

U defterima koji govore o popisima stanovništva spominju se dva ispasišta kao posjedi kristijana: Jedno u naselju Zdrnci u nahiji Uskoplje čiji jedan dio nosi naziv kristijanlik (ankarski defter, broj, 8, list, 76.a) i drugo, koje je nekada bilo kristijansko mjesto kod naselja Rešetnica u nahiji Osanica, kaza Foča (ankarski defter, broj, 8, list, 119.a).

ZAKLJUČNA RIJEČ

Kao što smo pokazali, u osmanskim dokumentima kristijani se spominju kroz period jednog i po stoljeća, od 1469. godine do početka XVII stoljeća. Ako uzmemo u obzir da su, prema savremenim izvorima, prije osmanske uprave nad Bosnom, veći dio njenog stanovništva činili bogumili te da se oni često, čak i u najstarijim dokumentima, spominju kao Bošnjaci, onda je sasvim izvjesno da su bogumili, kao zajednica dobrovoljno počeli primati islam za vrijeme osvojanja bosanskih oblasti od strane sultana Mehmeda II, što potvrđuju Janjičarski zakon i narodna predanja. Nekoliko pojedinačnih slučajeva, koji su se kasnije navodno događali, ne mogu osporiti ovu tvrdnju. Čak i ti navodi ne ukazuju na nešto drugo doli na njihovu slobodu izbora (naprimjer: zemljišta poznata pod imenom kristijan, zemljišta koja su napustili kristijani itd.). Nesporna je činjenica, temeljem podataka do kojih smo došli, da je bilo samo nekoliko sela u kojima su kristijani sami živjeli.

Samo u dva naselja znamo imena njihovih domaćina i to u naselju Restoka u nahiji Samobor gdje je živjelo sedam kristijana i naselje Ribic u nahiji Borovac u kojem bijaše šest kristijanskih domaćinstava.

U drugim naseljima znamo samo broj domaćinstava ili broj neoženjenih osoba, a niže je poimence navedeno 10 naselja. To znači da se, uključujući i naselja Rastoka i Ribić, spominje ukupno 126 porodica i 5 neoženjenih osoba. Ako za svaku porodicu uzmemo da je u prosjeku imala pet članova, onda su navedena naselja brojala ukupno 635 članova, što je za ono vrijeme, predstavljalo dosta veliku populaciju.

1. Nahija Borac naselje Prckovo (?) 34 kuće, 4 neoženjena
2. Nahija Vrabac naselje Bila 6 kuća
3. Nahija Konac-Polje naselje Gradac 4 kuće
4. Nahija Bistrica naselje Milotina 11 kuća
5. Nahija Dubrovnik naselje Hocevlje (?) 11 kuća
6. Nahija Dubrovnik naselje Brezovica 14 kuća
7. Nahija Dubrovnik naselje Dubrovnik 10 kuća
8. Nahija Borovac naselje Idbar (?) 4 kuće
9. Nahija Neretva naselje Osik 6 kuća, 1 neoženjen
10. Nahija Neretva naselje Trebun 13 kuća

Ako ovoj listi dodamo imena koja se javljaju u drugim kolonama (baštine, vinogradi, itd.), onda bi se taj broj domaćinstava popeo na pedeset. Sve to govori nam veoma jasno o prisustvu bogumila (kristijana) i njihovoj brojnosti poslije pada bosanskog karaljevstva i njihova primanja islama. Poznata nam jedna jednu sedmina njihovih imena.

Moramo ukazati na činjenicu da se u osmanskim dokumentima veoma, veoma rijetko spominju imena visokih dostojanstvenika bosanske crkve. Spomenuta su samo dva "gosta" punim imenima kao predstavnici bosanske crkve. A. Solovjev ih naziva "Visitateur". O drugim visokim dostojanstvenicima kao što je "starac" to jest "strojnik" ili "djed" nema nikakva spomena. Jedan od ta dva slučaja jeste mjesto koje je bilo u posjedu kristijana Gosta Cvitka, a koje je postalo dio čifluka Mahmuta i njegovog oca Radka u naselju Kunovo, nahija Sokol (istambulski defter, broj, 5, list 107.b), a drugo je postalo dio čifluka Hajrudina, sina Junuzova, čije ime bijaše Gost Radoje u nahiji Kreševo (čiflučki defter, list 4.a).

Međutim, ne smije se zanemariti činjenica o kontinuiranom prihvaćanju islama od strane kristijana do kraja XVI stoljeća. Zapaziti ćemo da jednu ostavštinu Radosava kristijana obrađuje njegov sin Inehan koji je postao musliman (ankarski defter, broj, 6, list, 129.a). Ta ostavština nalaziše se u naselju Gornja Tatovnica, nahija Hrtar.

Još jedna ostavština, koja bijaše vlasništvo kristijana Radica i koju obrađivaše njegov brat Mustafa-musliman, ubilježena je u naselju Bristno Ustje(?), nahija Brod (list, 137.b). Pregledajući osmanske dokumente u Turskom nacionalnom arhivu u Ankari (Tapu Ve Kadastro Umum Müdürlü) i Istanbulu (Basvekalet Arsivi i Beledije Kütüphanesi) i zvanične popise stanovništva u njima, došli smo do sljedećih rezultata:

1. Osmanski dokumenti za period od druge polovine XV stoljeća do kraja XVI stoljeća potvrđuju postojanje pravovjernih bogumila (kristijana) u Bosni i Hercegovini;

2. Dokaz u prilog tvrdnji da se kristijani nisu smatrali ortodoksima ni katolicima jeste podatak evidentiran u osmanskim dokumentima, u kojima se spominju kao “gebr” ili “kafir”;

3. U početku osmanske uprave Bosnom nalazilo se nekoliko naselja u kojima su živjeli samo kristijani. Međutim, utvrdili smo da se ta situacija kasnije promijenila;

4. Ne smijemo zaboraviti da je određeni broj naselja nosio kristijansko ime;

5. Moramo ukazati i na podatak da se u osmanskim dokumentima titula *Gost* (Visitateur) veoma rijetko spominje. Utvrdili smo titule samo dvojice kristijana: Gost Cvitko i Gost Radonja.

Mi smo se bavili samo situacijama u kojima je kristijansko ime spomenuto izrijekom, a ne i onima koji su u kategoriji “Yeni Müslüman” (novi musliman) ili onima koji su prihvatili islam, a očevi ili braća su im bili nemuslimani. Pitanje kojoj je vjeri pripadao bogumil - ortodoks, katolik ili musliman - veoma je važno zarad punog razumijevanja ove teme. Do sada su sva pitanja i nedoumice bile razrješavane korišćenjem zapadnih izvora. Mi vam sada po prvi put predstavljamo dokumente koji se nalaze u Turskom nacionalnom arhivu i koji su jedinstveni jer do sada nisu publikovana. Ubijedjeni smo da će ovi ključni dokumenti dati značajan doprinos u rasvjetljavanju pojedinih nejasnoća o bosanskim bogumilima. Ovo bitno historijsko pitanje u posljednje vrijeme je ponovo aktualizirano. Nadamo se da smo i mi u ovom svom radu prišli mu s aspekta s kog mu se do danas nije pristupalo. Mi, zacijelo, vjerujemo da razješavanje ovog problema mogu pomoći samo historija i nauka.

OBJAŠNENJA

1. Mi smo se u ovom svom radu ograničili na pitanje pravih bogumila u osmanskim dokumentima, u konciznijoj formi. Namjera nam je da obznanimo sva osmanska dokumenta koja se odnose na kristijane i koja govore o njima;

2. Imali smo problema s iščitavanjem i pisanjem pojedinih imena kao i imena nemuslimana koja su pisana arapskom grafijom. Zbog toga smo iza nekih imena stavljali znak pitanja. Nadamo se da ove praznine neće značajnije utjecati na bit same teme;

3. Kada govorimo o nazivu kristijan tada moramo ukazati da se taj izraz pisan arapskom grafijom može čitati i kao *karstijan*. Mi smo se opredijelili za oblik kristijan i zbog toga što svi istraživači sa područja Jugoslavije upotrebljavali oblik kristijani;

4. Glede dokumenata koje smo koristili za ovaj tekst, opredijelili smo se da ranije korišćene dokumente samo spomenemo, a uz naziv svakog novog dokumenta označavali smo njegov arhivski broj i stranicu;

5. U našem radu turske izraze *çiftlik*, *mezrea* i dr. prevodili smo u približno adekvatnom smislu, budući da ti pojmovi mogu imati različita značenja, što za našu temu ipak nema eminentnu važnost. Međutim, u prilog različitog tumačenja pojedinih izraza navodimo riječ *çifluk* koje obrazlaže profesor Omer Lufti Barkana u Islamskoj enciklopediji (tursko izdanje: pojam *çiftlik*. Barkanov prilog može se pogledati u prijevodu Hamida Hadžibegića (Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950., II, str. 287.-298.);

6. Turske termine pisali smo prema standardima modernog turskog jezika, arapske riječi prema standardima transkripcije koje koristi Societe Asiatique, a u pisanju bošnjačkih izraza prema važećim standardima bosanskog jezika;

7. Na našu veliku žalost, u vrijeme publiciranja ovog rada, pojavilo se i djelo o bosanskim kristijanima Maje Miletić koje nismo bili u mogućnosti podvrgnuti kritičkoj ocjeni. Pogledati: Maja Miletić, *Kristijani di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Roma 1957.

S turskog preveo Bašić Kemal
Redaktura prijevoda Muhamed Mrahorović

Bosnian Christians (Bogomil) according to some unpublished Ottoman sources

In his work, Tajib Okić dealt with Bogomils of Bosnia - in historical sources known as Christians or pure Christians, and Bosnian Church. The research covered a period of one and a half centuries, and is based on valid historical materials - earliest Ottoman *sijils* found in libraries in Istanbul and Ankara.

It is interesting to see how Okić places document after document of historical authenticity into academic debate with hypocritical theories and theses, works and their authors, who are trying to place the phenomenon of Bogomil (Bosnian Christians or ancient Bošnjaks) into some other historical contexts, Christianizing them, Croatizing or Serbianizing them, ignoring, marginalizing or denying their historical existence.

Naturally, by hypocritical historical materials, historical facts and history as such is meant some writers of Croatian or Serbian history, who affected by increasing national consciousness, culture and identity, are recycling historical facts. They are interpreting valid historical materials in an Inquisition-like manner because “for them national interest is all-important, and not historical facts” as well said by Alexander Solovjev, respected historian and intellectual and professor at Geneva University. Researching Bogomil cemeteries and other valid historical documents, Solovjev confirms Bogomil-Christian identity of Bosnian Church and that “Serbian and Croatian writers have interpreted historically vague theories of Anatolian Pavle.”

Serbian writers claim Orthodox identity of the Bosnian Church while Croatian writers insist on Catholic identity in that way anathematizing for a long time the only recognized thesis of Croatian historian Franjo Raško on perversion and heresy of Bosnian Church and her dual religious teaching. Raško's view was also held by another Croatian historian Ćiro Truhelka, who only towards the end of his life reversed his view.